

EKONOMİK KALKINMA VE DİNSEL ÖĞRETİ: 100 YIL SONRA MAX WEBER'İN DÜŞÜNDÜKLERİ

Prof.Dr. Ceyhan AKDEMİR
Dokuz Eylül Üniversitesi
İşletme Fakültesi
İşletme Bölümü

Yard.Doç.Dr. Yaprak GÜLCAN
Dokuz Eylül Üniversitesi
İşletme Fakültesi
İşletme Bölümü

ABSTRACT

The purpose of this study is to analyse the great German thinker Max Weber's 100 year old ideas about the relationship between economic development and culture. After presenting his methodology Weber's ideas and analysis about "how capitalism destroyed old forms of economic thinking and action and created mass producing rational organization" is discussed. More specifically and depending upon his concept of rationality Weber's thoughts about the nature and relationship of non-material (ie: culture) factors to economic development is evaluated. Finally within the framework of this evaluation some propositions about the most suitable non-material motives that seem to be conditionary for contemporary economic development is forwarded.

Key Words: Weber, economic development, capitalism, culture, religion, bureaucracy

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, ekonomik kalkınmanın kültürel bağlantılarını, tarihsel bir spektrumda, büyük bir titizlikle inceleyen Alman düşünür Max Weber'in konuyla ilgili olarak bundan 100 yıl önce yayınlamış olduğu eserlerinin bir incelemesini yapmaktır. Bu inceleme çerçevesinde, önce yazarın çalışmalarında kullandığı metodoloji tanıtılacak, daha sonra yazarın ana tezi olan rasyonel ekonomik davranışı içeren kapitalizmin nasıl olup da eski formları yıkıp endüstrileşmeye ve yığınlarla üretim yapan işletmelerin ortaya çıkmasına neden olduğu konusu üzerinde durulacaktır. Düşünürün rasyonellik kavramını temel alarak, kapitalizmin itici gücü olarak dinsel öğretiler ile rasyonel ekonomik davranışların hayata geçirilmesini sağlayan ve amaç-araç rasyonelitesine örnek gösterilebilecek bürokratik yapıların ekonomik kalkınmada ki rolü üzerine görüşlerinin analizini yaptıktan sonra onun bu görüşlerinin çağımızda ne dereceye kadar geçerli olup olmadığı konusunda eleştiriler yapılacaktır. Bu eleştiriler çerçevesinde ekonomik kalkınma için gerekli kültürel-dinsel motif ve öğretilerin hangi konular üzerinde durması gerektiği hususunda önermelerde bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Weber, ekonomik kalkınma, kapitalizm, kültür, din, bürokrasi

GİRİŞ

Son yüzyıl ekonomik kalkınma (gelişme) ve büyüme konusunda binlerce araştırmacının yapılabildiği bir dönem olmuştur. Kalkınmanın birçok boyutu özellikle ekonomik yönü en ince ayrıntılarıyla incelenmiş olmasına karşın, işin sosyolojik ve sosyal-psikolojik nedenleri ile bu nedenlerin kalkınma olgusunu nasıl etkilediği salt ekonomik konular kadar araştırılmamıştır. Ercan'ın da (2001:28) belirttiği gibi kültürel ve/veya sosyolojik analizler olmadan kalkınma iktisadını meta (commodity) analizleriyle ele almak sadece marksistlerin değil salt iktisat kuramcılarının da (marjinal fayda kuramcılığı gibi) düştükleri en büyük hata olmuştur.

Bu çalışmanın birinci amacı kalkınmanın kültürel ve sosyolojik boyutunu ilk ve geniş kapsamlı bir şekilde inceleyen düşünürlerden Alman Max Weber'in konuyla ilgili (1864-1921) görüşlerini gözden geçirmektir. İkinci amaç ise onun özellikle Protestan Ahlakı ve Kapitalizm'in Ruhu adlı eserinde belirttiği görüşlerin bir analizini yaparak, anlaşılır bir çerçeve oluşturmaktır. Son amaç ise özellikle kuzeybatı Avrupa ülkelerinde geçerli olan bu tarihsel çerçevenin 200 yıldır kalkınma çabası içinde olan Türkiye için ne anlama geldiğini ve/veya Türkiye'nin o zaman dilimi içindeki durumunu Sabri Ülgener'in Doçentlik Tezi'ni (1951) referans olarak değerlendirmektir.

Dolayısıyla değerlendirmeler ve analizler Weber'in Protestanlığı ve kapitalizmi incelediği dönemlere tekabül edecektir. Ancak son amaç ikinci bir çalışmanın konusu olacağından bu çalışmada ele alınmayacaktır.

Öncelikle belirtmek gerekir ki Weber'in ekonomik kalkınma ve büyüme konusunda belirli bir kuramı yoktur. Düşünür sadece ekonominin tarihsel gelişimini izlemiş ve bunları kuram olarak değil de birer gözlemler serisi niteliğinde sunmuştur. "The Theory of Economic and Social Organization (1947)" adlı eserinin giriş kısmında belirttiği üzere sunduğu bilgiler, hiçbir anlamda ekonomik kuram veya kuramlar olarak kabul edilmemesi gerektiği yönündedir. Weber'in bu eserinde ortaya koyduğu, ekonomik faaliyet sistemlerinin sosyal ve kurumsal yapılarını incelemek olmuştur. Dolayısıyla burada izlenecek yol onun yukarıdaki ve diğer eserlerindeki ekonomik gelişmeye ilişkin sosyolojik görüşlerini iki temel grupta açıklamak biçiminde olacaktır.

Bu grupların birincisi Weber'in üzerinde en çok tartışılan eseri olan "The Protestant Ethic and The Spirit of Capitalism" (1930) daki sosyolojik bir etken olarak dinlerin ve bunlara bağlı olarak ideolojilerin, daha genel anlamda kültürün ekonomik kalkınma üzerindeki etkileri konusunun incelenmesi, ötekisi ise üzerinde çokça tartışma yapılmamış olan ve özellikle hiçbir zaman kalkınma ve büyüme ile doğrudan ilişkisi kurulamayan sosyolojik bir etken olarak nitelendirdiğimiz sosyal güçleri denetim altında tutan yetke (otorite) ve yetke'nin en rasyonel biçimde uygulanabileceği örgüt yapısı olan "bürokrasi" fikridir.

Ancak şunu da belirtmek gerekir ki iki grubu birbirine ve bunları tüm olarak ekonomik kalkınmaya bağlamaya yardımcı olan Weber'in rasyonellik ta-

nım ve kavramıdır. Konunun daha net olarak anlaşılması için öncelikle Weber'in izlediği metodolojiyi bilmekte yarar vardır.

1. MAX WEBER'İN SOSYAL BİLİMLERDE İZLEDİĞİ METODOLOJİ

Weber'in yetiştiği ortamda (Almanya, 19. Yüzyılın ikinci yarısı) egemen olan görüş Kant'ın ve pozitivistlerin düşünceleri olmuştur. Kant'ın ruh dünyası kavramı, Almanya'da kültür ve davranışlar ile uğraşanların temel dayanak noktası olmuştur (Weber,1947:9) Almanya'da o zamanlardaki bilim anlayışı, pozitif bilimler ile davranış bilimleri (sosyo-kültürel) arasında farklılık olduğu, birinde izlenen yöntemin diğerinde uygulanamayacağı biçimindedir. (Weber, 1947:9). Yine zamanın bir başka görüşü de sosyo-kültürel bilimlerin araştırılarak pozitif bilimlere yaklaştırılabileceği biçimindedir. Örneğin ekonomideki tarih akımı ile salt matematiksel olan marjinal fayda kuramı arasında bir bağ kurmak gibi (Weber,1947:10). Weber'in yaptığı, bu iki ayrı birim arasındaki (metodoloji açısından ayrı) arayı kapatmak ve pozitif bilimlerdeki uygulamanın sistematik biçimde sosyokültürel bilimlerde uygulanabileceğini göstermek olmuştur. Methodenstreit olarak da bilinen bu ikileme Weber'in nasıl bir orta yol bulduğunu Kalkan (1999) çok güzel göstermektedir.

Weber'in eserlerinin tümünde kullandığı yöntem; ayrıntılı gerçeklerin değişken, ancak genel kategorilerin değişmez olduğu savı ile şimdiki durumun gerçek ve/veya hipotetik olarak düşünülmesi biçimindedir. Onun "Protestan Ahlakı" adlı eserinde kullandığı yöntem budur (Weber, 1947:11). Buna karşılaştırma yöntemi de denilebilir. Weber'in Bürokratik Model'de kullandığı yöntem ise soyut ve genel olan "İdeal Model" anlayışıdır. Bu bağlamda bireysel davranışlarla değil, ideal davranışlarla ilgilenir (Weber,1947:13). Weber sürekli olarak rasyonel ideal modellerle uğraşmıştır. Rasyonel ideal kavramı kısaca şöyle açıklanabilir; Weber önceden yapısı belirlenmiş, hesap edilmiş davranışın veya oluşumun gidişinden sapan davranış ve tutumları rasyonel olmayan, normal olanı da rasyonel davranış ve tutum olarak nitelemiştir (Weber 1947:16). Rasyonel ideal modeli kurduktan sonra, gözlemle hipotetik düzenden sapan davranışları "rasyonel olmayan" olarak nitelemiştir. İdeal modelle karşılaştırarak gerçek davranışın rasyonel olmayan etkenler tarafından nasıl etkilendiğini anlamak güç olmasa gerektir. Burada rasyonellik deyiimi, kimi davranışları ötekilerden ayırt edebilmek amacıyla kullanılan belirli özgül bir ölçüt olarak kullanılmaktadır (Weber, 1947:16). Ne yazık ki Weber bize bu ölçütlerin neler olduğunu gösterememiştir. Bunlar olanağı ölçüsünde düşünürün kendi tartışmalarından çıkarılacaktır. Sonuç olarak diyebiliriz ki Weber karşılaştırma yöntemine dayanarak ve ideal modellere bağlı kalarak genel yaklaşımlar sunmuştur. Karşılaştırma yöntemi onun dinler üzerindeki görüşünü anlamayı kolaylaştırırken, rasyonel ideal modeli de hem dinler hem bunların ekonomik sistemlerle olan ilişkilerini hem de ideal rasyonel örgüt yapısı olan Bürokrasiyi anlamayı kolaylaştırmaktadır.

2. EKONOMİK KALKINMA VE BÜYÜMEDE SOSYOLOJİK BİR ETKEN OLARAK DİNLER VE ETKİLERİ

2.1. Protestan Ahlakı ve Kapitalizm Ruhı

Weber Protestanlık üzerine ilk düşüncelerini annesi sayesinde oluşturmuştur. Almanların çoğunlukla Protestan oluşu ve varlıklı bireylerin çoğunun da Protestan mezhebinden olması onun ilgisini çekmiş ve 1904'de bu konuda artık klasik kabul edilen eserini yayınlamıştır. Daha sonra ikinci cildini de tamamladığı "Protestan Ahlakı ve Kapitalizm Ruhı" adlı eserinde öncelikle aşağıdaki sorular üzerinde durmuştur. Önemli olan ilk sorusu, "Kapitalist uygarlığın gelişmesini olanaklı kılan psikolojik ve sosyolojik koşullar neler olabilir?" biçimindedir.

2.1.1. Konu İle İlgili Tanımlar

Max Weber'in konu ile ilgili görüşlerinin analizini yapmadan önce, onun kullandığı terminoloji ile vokabüleri anlayabilmek için de aşağıdaki tanımları bilmek gerekir.

Weber'e göre ilk ve en son anlam taşıyan birimler bireylerdir. Onun toplum anlayışı atomistiktir. Bu konudan olmak üzere, kişilerin davranışlarının tanımları ve anlamları onun çalışmalarının başlangıç noktası olmuştur. Bu açıdan ekonomik psikolojinin kurucusu bile sayılabilir. Weber'e göre sosyoloji ise (Weber, 1947:158); sosyal davranışın seyri ve etkilerinin nedensel açıklamasına ulaşabilmek için onun, yani sosyal davranışın yorumunu yapmaya çalışan bir bilim dalıdır. Davranış kavramıyla tüm insanların davranışları incelenmektedir. Önemli olan davranışa birey tarafından subjektif bir anlam verilmesidir. Davranış, davranan birey veya bireyler tarafından ona subjektif bir anlam verildiğinde ve o anda başka bireylerin davranışlarını etkilediğinde artık sosyal davranış olarak algılanır ve doğrudan sosyolojinin konusudur (Weber, 1947:88).

Sosyal davranışın dört temel kriterini şöyle sıralayabiliriz (Weber, 1947:112-113):

1. Başarısızlık ve pasif uysallık içeren sosyal davranış; geçmişte, şimdiki veya gelecekteki durumlarda başkalarının davranışlarını etkileme yönünde eğilim gösterir. Bu geçmişteki bir saldırı için intikam biçiminde motive edilebilir, şimdiki zamanda korunma olarak, gelecekte de olasılığı yüksek olan saldırılara karşı korunma tedbirleri alınması biçiminde anlaşılmalıdır.
2. Her düzeyde yapılmış olan her davranış, sosyal davranış olmayabilir ve özellikle de cansız nesnelere yönelmiş ise sosyal sayılmaz. Örneğin, dinsel davranış, yalnız bir düşünce veya bir bireyin tek başına yaptığı dua ise sosyal davranış değildir. Bireyin ekonomik faaliyetleri ancak başka bireyin veya bireylerin davranışlarını etkilediğinde veya ilişki kurulmasını sağladığında sosyal davranış sayılabilir.

3. iki bisikletli çarpıştıklarında burada doğal bir olay vardır. Ancak onlar birbirlerine çarpmamak için çeşitli bilinçli manevralar yaptıklarında burada sosyal davranış vardır denilebilir.
4. Sosyal davranış bir çok bireyin aynı davranışı göstermesi anlamına gelmez. Örneğin; yağmur yağmaya başladığında herkesin şemsiyesini açması sosyal bir davranış değildir. Çünkü onların bu davranışları birbirlerine karşı değil, tümünde ortak bir yağmurdan korunma dürtüsünün yarattığı durumdur.

Bir davranış bireyin kendisine yararlı olabilecek şeyler için duyduğu arzunun tatmin edilmesine subjektif anlam verdiğinde ekonomik eğilimli olur. Ekonomik sosyal davranış ise sağlam bir planlama ve hesaplama ile ekonomik sonuçlara ulaşması amaçlanan rasyonel eğilimli bir davranıştır. Diğer taraftan ekonomik sistem (Wirtschaft) kendi kendini yöneten, bağımsız bir davranış biçimidir. Her ekonomik davranış da sosyal bir davranış değildir.

Max Weber, "The Theory of Economic and Social Organization" adlı eserinde, ekonomik davranışın türleri üzerinde önemle durmakta ve özellikle bu tanımın genel karakter taşımasının gereği üzerinde vurgu yapmaktadır. Düşünür hangi davranışların rasyonel, hangilerinin ekonomik ve hangilerinin rasyonel ekonomik sayılabileceğini açıklar. Rasyonel ekonomik davranış için bir takım kriterler ileriye sürer. Bunlar (Weber, 1947:158):

1. Yarar sağlayan konuların şimdiki zamanda ve gelecekte sistematik dağılımı tasarrufun ana karakterini oluşturur.
2. Marjinal fayda kanununa uyarak yararlı objelerin, varolan potansiyel kullanımı ile gelecekte onlara duyulacak gereksinme arasında sistematik dağılım.

Bu iki kriter çoğunlukla barış dönemlerinde gözlenen ve uygulanabilen davranışları belirtir. Böylece üretim kuruluşlarında rasyonellik arayan, bireysel veya grupsal ekonomik davranışları rasyonel olarak ancak yukarıdaki kriterler içerisinde düşünen Weber, en rasyonel üretim sistemi olarak kapitalizmi görmüştür. Weber'in kapitalizmle ilgili görüşlerine geçmeden önce, rasyonellik kavramı ile ne anlatmak istediğini bilmek yerinde olur. Çünkü onun kapitalizm ruhu olarak adlandırdığı, aslında geliştirilmiş rasyonellik kavramının bir parçasıdır (Weber, 1930:76).

2.2. Rasyonellik Kavramı ve Türleri

Weber rasyonellik kavramını sürekli kullanmış, hemen hemen her davranış ve düşünce için rasyonellik tanımlaması yapmıştır. Böyle bir sıralamaya gitmek çok yer tutacağından, onun rasyonellik kavramından ne anladığını ve ne anlatmak istediğini kısaca açıklamak daha doğru olacaktır.

Weber'e göre, bir davranış ancak;

- a) Kesin ve açıkça formüle edilmiş amaçlara veya açıkça formüle edilmiş mantıksal olarak tutarlı olan bir değerler seti üzerine yöneldiyse,
- b) Eldeki var olan en iyi bilgiye göre, seçilen araçlar ile amaçların gerçekleştirilmesi için uygulandıysa rasyonel olur (Weber, 1947:16).

Davranış, sosyal davranış ve ekonomik davranış gibi ayrımlarında, Weber sürekli olarak rasyonellik aramış ve her davranış için rasyonellik ölçüleri önermiştir.

Bu ölçüler dört başlıkta toplanabilir. Bunlar (Kalkan, 1999):

- 1) Amaca yönelik rasyonel davranış (veya araçsal rasyonelite)
- 2) Değer ağırlıklı rasyonel davranış
- 3) Duygusal (korumacı) davranış
- 4) Geleneksel davranış

Bunlardan ilk ikisi rasyonel, diğer ikisi ise rasyonel olmayan davranışlardır. Öncelikle rasyonel olmayanlardan başlarsak, duygusal davranış tümüyle duyguların ifadesidir. Canımız yandığında bağırmanın, öfkelendiğimizde gereksiz yere kavga etmemiz gibi amaç-araç ilişkileri belli olmayan, neredeyse keyfi denebilecek davranışlardır. Geleneksel davranış ise alışkanlıklara, törelere bağlı davranıştır. Bu davranışlar yüzyıllardır aynı şekilde devam etmektedir. Örneğin, mevlüt okutma, adak adama, belirli ritüellerle dükkan açma yüzyıllardır Türk insanının nedenini de fazla sorgulamadan yerine getirdiği davranışlardır. Bunları yerine getirmek için kullanılacak yöntem, sarfedecek çaba, ve harcanacak giderler bellidir. Bu tür davranışlar bunların öğrenildiği toplum içinde son derece anlamlı gözükabilir, ancak başka zaman ve mekanlarda tuhafta gözükabilir.

Rasyonel olan davranışlardan Değer ağırlıklı olanı araçtan çok amaç (sonuç) ağırlıklıdır. Örneğin, öğrenciler boykot yapıp polisle çatıştıklarında, üniversite yönetiminin beğenmedikleri uygulamalarını daha etkin nasıl değiştiririzden, bunun araçları ve sonuçları neler olabilir den çok doğrudan sonuca yönelmeleri ve bunu ideolojik olarak da yükselterek çok önemli bir değer haline getirmeleri değer ağırlıklı rasyonel davranıştır. Rasyoneldir çünkü neden/sonuç, araç/amaç ilişkisinden hiç olmazsa birine (amaca) sahiptir. Genellikle dinler de değer ağırlıklı rasyonelite içerir. Bu nedenle amaçsal rasyonel davranış gerektiren modern kapitalizm için engel de oluşturabilirler. Ancak, Weber, yapmış olduğu karşılaştırmalı tarihsel analizlerle bazı dinlerin (Protestanlık gibi) değer örüntülerinin kapitalizmin gerektirdiği araçsal rasyoneliteye katkıda bulunabileceğini ileri sürmektedir. Yazarın gerek ekonomi gerekse sosyoloji alanında yaptığı en büyük katkı da tam bu bağlamda ortaya çıkmaktadır.

Araçsal (instrumental) rasyonelite ise bireyin belirli bir amaca ulaşabilmesi için hangi araçları kullanacağını bilinçli bir şekilde hesaplamaya başlamasıyla oluşur. Bu kısmın ilk başında verdiğimiz tanımın özellikle (b) şıkkı araçsal rasyonelliği tanımlamaktadır. Konuya bu gruptan bakıldığında kalkınma için gerekli olan kapitalist uygulamaların en rasyonel (araçsal rasyonellik), ekonomik davranış olduğunu, bunu sağlamak için kullandığı örgütsel formun da (bürokrasi) en rasyonel sosyal davranış biçimi olduğu ileri sürülebilir. Bürokraside sistem rasyoneldir çünkü araçlar belirli (özgün)

amaçları elde edebilmek için çok iyi tasarlanmış bir niteliktedir. Bu sistemin her bir parçası kendi içlerinde maksimum performansı sağlamak amacına yöneliktir (Pugh,1973:21).

Bu çerçevede Batı uygarlığının toplumsal yapısı ve dinamizmini anlamak ve bu amaç için kullanılacak araçlardan söz ettiğimizde üç inceleme elemanının ortaya çıktığını görürüz. Bunlardan birincisi, Batı uygarlığının ekonomik yapısını oluşturan kapitalizm, ikincisi bu yapının tutarlı ve rasyonel biçimde çalışmasını sağlayan bürokratik örgütler, üçüncüsü de yapıları hazırlayan ve bireyleri veya toplumları sosyal ve ekonomik yapıya iten ruhani güç, yani Protestanlıktır. Burada önce ekonomik yapı üzerinde, Yani Weber'in kapitalizm anlayışı üzerinde durulacaktır.

2.3. Kapitalizmin Tanımı ve Türleri

Weber'in araştırdığı ilk sorun, kapitalist kalkınmayı olanaklı kılan sosyopsikolojik koşulların neler olduğu idi. Bu amaçla kapitalizmi iki yönden incelemeyi uygun görmüştür: 1) büyük bireysel atılımlar olarak kapitalizm; finansal kaynakların kontrolünü, spekülasyonu, borç para vermeyi, ticari girişimleri içerir(bu görünüm tarih kadar eskidir). 2) Ekonomik sistem olarak kapitalizm; ücretlilerin (özgür emek gücünün) kapital sahipleri tarafından kazanç amacı ile örgütlenmeleri anlamına gelir ve bütünüyle modern bir olgudur (Gerth, Mills, 1948:56).

Yüzyıllardan beri ekonomik çıkarların toplumların yaşamında önemli hatta yaşamsal bir rol oynadığı bilinen bir gerçektir. Bu ekonomik çıkar ilişkileri rasyonel ve kapitalist çağda ne daha kuvvetli ne de daha kuvvetsizdir. Ancak kapitalizmin nasıl olup da kazanç ihtirasını, günah, anti-sosyal ve ahlak dışı gören geleneksel inanç ve tutumları alt ederek değiştirdiği (Weber,1930:I-e) sorusu öncelikle bu sistemin kültürle olan ilişkilerine bakılarak yanıtlanabilir.

2.4. Kapitalizm ve Kültür

Karl Max gibi Weber'de 19. yüzyılın başlarında ortaya çıkan bu yeni "ekonomik yapı"nın tek ve benzersiz olduğuna inanıyordu. Aynı zamanda yeni sistemin hem kültürel hem de maddi anlamda çok büyük bir üretim kapasitesi oluşu onun ilgisini çekiyordu. Bu aşamada Weber, geleneksel ve modern kapitalizm arasında bir ayırım yapmıştır. Geleneksel kapitalizmde alternatifler arasında seçim-tercih konunun kutsal olup olmamasına göre yapılıyordu. Rasyonel kapitalizmde ise ekonomik araçların sürekli karşılaştırılması ve analizi yapılır. Seçim artık kutsallık ölçülerine değil, teknik verimlilik ölçülerine dayandırılır. Kararlaştırılacak işler geleneksellikten çıkarılarak incelenmeye ve değiştirilmeye zorlanır. Rasyonel kuralların ekonomik davranışlara ne dereceye kadar önemli katkıda bulunduğu kuşku götürmez bir gerçektir. Özellikle modern kapitalist toplumda bu, etkin ve egemen olan bir görüş olarak karşımıza çıkar. Weber, böyle rasyonel-ekonomik kültürel ortamı yaratabilecek politik kültürün de ancak rasyonel-legal yani bürokratik devletin yö-

netimi altında olabileceğini açıklamış ve daha da ileri giderek kapitalizmin oluşabilmesi için böyle bir yapının-hukuk devleti için şart olduğunu da ileri sürmüştür (Smelser, 1965:4). Weber'e göre kapitalizm, hem araçlarda hem de en son ulaşılabilecek amaçlarda (araç-rasyonelliği) gelenekselliği yıkmıştır. Kapitalist ekonomi disiplin ve teknik verimliliği maksimuma ulaştırır. Weber böyle bir ekonomik disiplin anlayışının ekonomik olmayan davranışlar üzerinde de büyük değişiklikler ve sonuçlar yaratacağını kabul etmektedir. Örneğin, bunlardan önemli bir tanesi statüdür.

2.5. Statü ve Kapitalizm

Weber kapitalist sınıfın yeni ve hızlı büyüyen bir sınıf olduğunu, bu girişimci sınıfın pre-kapitalist mali ve ticari sınıflardan gelmediğini kabul etmiştir. Yeni doğan sınıf, önce loncaların geleneksel eylemlerini ve kısıtlamalarını kıran ve Tudor-Stuart çağındaki gibi devlet monopollerine karşı gelen küçük ve orta sınıftır. Bu sınıf, ona göre, kazanmak arzusunun (acquisitiveness) ve rasyonelliğin en kusursuz örneğini veren çevredir.

Sosyal bir örgüt türü olan statü, bireyin sosyal pozisyonu ile ilgili olabilir. Toplumda her rol bir sosyal pozisyon veya statü ile bağlantılıdır. Statü ilişkilerine bağlı toplumlara örnek olarak 19. yüzyıl Japonya'sı gösterilebilir. Statü önemli bir sosyolojik olgu olarak bireylerin ve sınıfların davranışlarını da etkiler (Selznick, Broom, 1963:42). Weber'e göre modern kapitalizm sosyal grupları ve statü sistemlerini büyük çapta etkilemiştir. Toplumlar yalnız dinsel veya maddi kavramlar üzerine kurulmuş değildir. Değişik prestij ve statü dağılımı, yaşam sistemindeki değişiklikler, sınıflaşma sisteminin işlevini ve özünü etkileyen ekonomik etkenlerin yerini tutabilir. Dolayısıyla statü sistemleri toplumsal gelişmede en az ekonomik etkenler kadar önemlidir (Smelser, 1965:4). (Örneğin, neredeyse 1900'lere kadar Türkiye'de tüccarlığın pek hoş görülmemesi, daha sonra ise herkesin elde etmeye çalıştığı bir statü haline dönüşmesi (Ülgener, 1951).

2.6. Max Weber'in Din Üzerine Görüşleri

Weber kültürel yaşamın, toplumun ekonomik yapısını belirleyen önemli bir faktör olduğunu ileri sürerek, görüşünü kültürün önemli bir ögesi olan dinlerin kıyaslamalı bir incelemesine dayandırarak açıklamaya çalışmıştır. İdeolojilerin özellikle dinsel olanların, toplumun ekonomik yaşamına etkide bulunduğunu öne süren düşünür bu amaçla Buda ve Hristiyan dinlerini incelemiş, araştırmalarını "Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu" adlı eserinde toplamıştır.

Rasyonalizmin kazanç hırsını günah ve ahlak dışı gören geleneksel inanç sistemini yıkması aslında Batı Avrupa'nın geleneksel toplumdan rasyonel kapitalist topluma geçiş nedenleri arasında bulunur. Weber'e göre bu süreç 16. yüzyılda dinsel ihtilallerde kaynaklarını bulan akımların sonucu olarak ortaya çıkan yapısal değişikliklerde görülebilir. Weber'in tezi bu konuda Profesör Pirenne'ninki ile benzerlik gösterir. Pirenne'e göre sosyal ilerleme

alt tabakalardan gelir ve her yeni ekonomik gelişme dönemi mütevazı orijinlerden gelen bireylerin belirsiz (muğlak) yapılar üzerine kurdukları sınıfların oluşturduğu birer olgudur (Weber, 1930:l-h).

3. GELENEKSEL TEZ

Geleneksel olarak bu değişikliğin nedenleri şöyle açıklanmaktaydı; Yeni iş adamlarının ortaya çıkması ekonomik çevredeki değişikliklerin sonucudur. Amerika'daki kıymetli metallerin akımından dolayı Avrupa'da kapital birikmiş, bunun sonucu olarak genişleyen pazar potansiyelleri ile birlikte endüstriyel örgütler ortaya çıkmıştır. Weber bu tür geleneksel açıklamalara, neden ve sonuç ilişkilerini karıştırdıkları gerekçesiyle karşı çıkmıştır. Bu koşulların (yani kıymetli metal akımı, genişleyen pazarlar gibi gelişmeler) tümünün geçmişte de var olduklarını, ancak sonucun eş olmadığını söyler. Örnek olarak eski Atina'yı, 19. yüzyıl Çin'ini, 16. yüzyıldan başlayarak Hindistan'ın durumunu gösterir (Weber, 1930:l-b).

4. ZİHNİYET (MENTALİTE) DEĞİŞİKLİĞİ

Modern ekonomik düzenin kurucuları toprak ve ticaret aristokratlarına bel bağlayan "Parvenus"lardır. Onların bu geleneksel düşünce ve davranışları yeni bir dinin doğması ile değişmiştir. Bu din, onlara varlıklı olmanın bir avantaj değil, görev olması anlayışını benimsetmiştir. Önceki devirlerde günah ve kötü olarak adlandırılan ekonomik tutum ve adetlerin büyük bir ahlak standartları değişikliği içerisinde kutsal birer görev olarak düşünülmesini öğütlemişlerdir (Weber, 1930:l-c). Kalkınmayı, mentalite yani zihniyet (düşünce) yapısı değişikliği olarak kabul edersek bir dinin ahlak ve değerler sistemini bu derece etkileyerek değiştirmesi hiç kuşkusuz kalkınma çabasında gereksinimi duyulacak en önemli koşullardan birisidir.

Weber'e göre bu mentalite değişikliğini yaratan Luther ve ondan da çok Calvin'dir. Calvin'in "Hiristiyan Dininin Kurumları" adlı eserinde üzerinde durduğu başlıca konular şunlar olmuştur (Selznick, 1963:631).

1. İnsan karakteri doğal olarak bozuk ve çöküntü içindedir.
2. Kurtarıma (selamet) bireyde inanç ve pişmanlık duygularının egemenliği ile olanaklıdır. Katolik uygulamadaki papaz aracılığıyla günahlardan kurtulmak ve selamete çıkmak çok kolaycı bir yoldur.
3. Benliğin disiplini altına alınması temel koşuldur (acsetism-çilecilik).
4. İnsan yaşamını oluşturan en önemli öge kaderdir, tanrının çizmiş olduğu kader çizgisinden hiçbir insan ayırık tutulamaz.
5. Seçkin kul anlayışı. Tanrıya yakın olmak ancak dünyadaki görevleri yerine getirmekle olanaklıdır. Ona yakın insan demek, onun dünya üzerinde yapın dediği görevleri yapan kişidir. Bunların başında ise çalışmak gelir.

Teokrasinin kurucusu ve yöneticisi olan Calvin, ekonomik veya politik bireyciliğe katkıda bulunacağını herhalde hiç düşünmemiştir. Calvin Protestanlığı tam olarak etkilemiş olmakla birlikte, bu etki daha çok püritan İngiltere,

İskoçya ve Hollanda ile Baltık ülkelerinde yaşanmıştır (Ebenstein, 1965: 320-323).

Kapitalist gelişimin kökeninin Protestanlık oluşu fikrini Weber önce Kalvin'in yukarıda saydığımız fikirleri ile bağdaştırarak, sonra da bunların ne dereceye kadar rasyonel olduklarını araştırarak açıklamaya çalışmıştır. Weber çağındaki kapitalist sınıfın kökeni olarak nitelediği orta ve küçük sınıf girişimci burjuvaların kişiliklerinin Protestanlık tarafından nasıl etkilendiği yolundan giderek araştırmasını sürdürür.

Onların, yani girişimcilerin getirdikleri yeniliklerin kalkınmada ne denli önemli rol oynadıkları Schumpeter'in ekonomik düşünce dizisini oluşturan temel bir konu olmaları ile de kolayca anlaşılabilir (Hiç, 1970: 65).

Kapitalizmin gelişmesini motive eden rasyonel Kalvinist kurallar Weber'e göre şunlardır (Smelser, 1965: 632):

4.1. Benliğin Disiplin Altına Alınması ve İş Anlayışı

Kalvinist kadercilik kuramı, insanların tanrının muhakemesine bağlı olarak seçilip sonsuza kadar cennete veya cehenneme gideceğini söyler. Bu doktrine inananlar, kendilerinin seçilmiş grup içinde olduklarını bilmediklerinden, sürekli güvensizlik ve kuruntu içinde bulunurlar. Tanrının kendilerini seçmesinin, ancak kesin olarak benliğin disiplin altına alınması ve bu dünyada dürüst başarılar elde etmesi ile mümkün olacağını düşünürler. Çalışma onlar için doğaldır ve çalışma tanrının çağrısıdır. Kennedy Jr. Bu durumu "Çalışma Rasyonelliği" olarak adlandırmıştır. Weber ise protestanların iş anlayışını şöyle açıklamaktadır: "Dünyevi işlerin yerine getirilmesinin töresel ve dinsel değerlendirilmesi günlük dünyevi işlere dinsel bir önem vermiştir." Bu inancın net sonucu ise dünyevi işlerin bir tür dua veya ayin biçimine dönüşmeleridir. Maddesel işlerin iyi olduğuna dair inanç pekiştirilmiştir. Kuşkusuz ki bu inanç muazzam bir motivasyon kaynağıdır. Benzer şekilde motive edilmiş dinsel grupların da tarih içerisinde başarılı oldukları ve küçümsenmeyecek servetler biriktirdikleri bilinen bir gerçektir (Zerdüşter, Parsiler, Java Müslümanları gibi). Weber'in bu görüşleri bize protestanların neden fiziksel, maddesel işlere, örneğin, ticari malların alım-satımına, depolanmasına ve ulaşımına eğilimli olduklarını göstermesi açısından ilginçtir.

4.2. İnsiyatif ve Kazanma Arzusu

Sıkı çalışma ve disiplin altına alınmış benlik ekonomik avantaj yaratmış ve büyük servetlerin oluşmasına yol açmıştır. Çileci (ascetic) bireylerin tasarrufa yönelmesi sonucu muazzam bir kapital oluşmuştur. Kennedy Jr.'a göre burada rasyonellik içeren üç önemli nokta dikkat çekmektedir. Birincisi, üretimi yapılan mallardan elde edilen gelirin tüketilmemesi, aksine biriktirilmesi, ikincisi, kazanç sağlama davranışına olan inançtır. Böylece insanlar daha çok kazanmak için geleneksel yolları bırakıp yenilerini kabul edeceklerdir. Bu davranış, dogmatizm'i ve her türlü gelenekselliği reddeden ve sürekli değişik alternatifler arayan araçsal rasyonellik kavramının ruhuna uygun düş-

mektedir (Etzioni, 1971: 121-122). Üçüncüsü, biriktirilen servetin sürekli ve sonsuz biçimde yeni yatırımlarda kullanılması Protestanların finansal rasyoneelliğe de sahip olduklarını göstermektedir (Nitekim bankacılık, sigortacılık, borsa gibi finansal kurumların büyük bir kısmı protestan ülkelerde zamanımızdaki şeklini almıştır). Daha sonraki yüzyıllarda (18. yüzyıl) ortaya çıkacak endüstrileşme ve onun aracı fabrika düzeni dakik, disiplinli, planlı ve programlı bir çalışmayı gerektirdiğinden bu tür bir öğreti endüstrileşmeyi de kolaylaştırmıştır.

4.3. Bireycilik ve Rekabet

Püritanlık, yaratıcılık yönünden insanın yalnız ve tek olduğu fikri üzerinde durur. Birey, arkadaşlığa ve insanlara güvenmemelidir. Tanrı onun güvenesidir. Her birey selamete ulaşabilmek yolunda, başarı için alternatifler aramalıdır. Bu çaba, ekonomik rekabet için yaratılabilecek en uygun ortamdır. İbrani'lik'te de olduğu gibi, insanlarla dürüst ve doğru ilişkiler kurulurken, rakipleri ortadan silmek pahasına ele geçen fırsatlardan yararlanmalı ve bunları değerlendirmelidir (Bible: 63).

Görüldüğü gibi 17. ve 18. yüzyılın tüccarları ve sanayicileri bu fikirleri kolayca benimsemişler ve 19. yüzyılın gelişmiş ve olgunlaşmış kapitalizminin doğmasında etkili olmuşlardır.

Sonuç

Toplumsal yapıdaki değişmelere paralel olarak, ekonomik devrimden önce gelen ve aynı zamanda ona eşlik eden yapısal değişme, kültürel değişimde de görülmüştür. Bu kültür değişikliğini en geniş şekilde Weber incelemiştir. O, modern, rasyonel, kapitalist üretim sisteminin hangi koşullar altında geliştiğini araştırmıştır. Kapitalizmin kökenini teknolojik etkenlerde ve mülkiyetçi ilişkilerdeki değişmelerde arayan Marksist yorumu reddetmiş ve Protestan ahlakı diye adlandırdığı yeni düzgülerin meydana çıkışı üzerinde durmuştur. Almanya'da protestan bir çocuğun ticari okullara devam etme eğiliminin katolik bir çocuğa kıyasla daha fazla olduğunu görmüştür. Aynı zamanda modern kapitalizmin, ilk defa katolik ülkelerden çok Hollanda ve İngiltere gibi protestan ülkelerde başladığını gözlemlemiştir. Weber'in tezi protestan ve kapitalist davranışlar arasındaki benzerliklere dayanmaktadır. Örneğin bir protestan, Tanrıya daha yakın olmak için çalışma ve bu dünya zevklerinden fedakarlık etmeye özendirilir. Kalvinizm'in genel doktrini olan "kadercilik" insanları kendi kaderlerinin izlerini kendi dünyevi ve finansal başarılarında aramaya yönlendirir. Sıkı çalışma, tasarruf ve bireyin artı gelirini lüks ve prestij sembollerine harcamalarından çok, yatırıma kaydırılmasını öngören "çileciliğe" verilen önem aynı zamanda kapitalizmde temel davranış felsefesini oluşturmaktadır. Böylece protestanlığın özendirdiği davranışlar ile kapitalizmin getirdikleri birbirine çok yakın düşmektedir. Weber'e göre rasyonel ekonomik davranışı içeren kapitalizm endüstrileşmeye yol açıp büyük ve yığınlarla üretim yapan işletmelerin ortaya çıkmasını sağla-

miştir. Örgütlerde yine rasyonel bir form olan ve araç-amaç rasyonalitesine örnek gösterilebilecek bürokratik yapılarla işlevlerini en etkin biçimde yerine getirmektedirler.

Ancak Weber'in düşünceleri zamanımızda ne dereceye kadar kabul edilebilir diye sorulduğunda onun bir çok düşünce ve görüşlerini eleştirmek gerekecektir. Weber'e göre Hollanda, İngiltere ve Baltık ülkelerinin refahı Kalvinist kurallardan doğmaktadır. Ancak zamanımızda ekonomik kalkınmanın, sosyal kurumlar ile dinlerdeki gelişmelere bağlı olarak gelişip değişim gösterdiğini iddia etmek güçtür.

Weber kapitalizmin anlamını, tezinin gereklerine uydurabilmek amacı ile basitleştirmiştir. 14. yüzyıl Venedik ve Floransa'sında da kapitalist ruh vardır. Weber bu oluşumu tek bir yönde incelemekte ısrar etmiş, ekonomik, sosyal ve politik alanların kesin sınırlarını çizmiştir. Bunların birbirlerinden ayrı ve bağımsız olarak oluşturdukları veya bir diğerinin doğuşunun nedeni oldukları pek doğru sayılamaz. Kapitalizmin oluşumunun, dinsel değişikliklerin kapitalist ruhu yaratıncaya kadar beklemesi fikri bir parça yapmacık gibi gözükmektedir (Weber, 1930: 8). Dinsel değişiklikler Marx'ın da önerdiği gibi ekonomik akımların sonuçları da olabilir.

Bunlardan başka Kalvinizmin karakteri gereği düzenli bir yapıya sahip olmaması da eleştirilebilir. İlerici ve rasyonel ilkeler kadar tutucu ilkeleri de vardır. Kalvin'in kendisi verdiği dini öğütlerinde, dini kuralların ekonomik ve sosyal gelişmelerin nedeni olabileceğini düşündüğü veya öngördüğü söylenemez. Bütün bunlara karşın, sonuç bölümünün başında da kısaca özetlemeye çalıştığımız gibi, Weber'in tek düzgü (pattern) içinde dini fikirlerin ekonomik kalkınmayı ve büyümeyi etkilemek yönünden ne derece yararlı olabildiği gerçekten incelemeye ve üzerinde daha çok araştırma yapılmasına değer bir konudur.

Belki de Keneth Boulding'in (1968: 180) önerdiği gibi dinler ilk doğdukları, yani peygamberler yanından ilk örgütlenilmeye başladıklarında gerçekten sosyal ve ekonomik değişikliklere yol açıp, mevcut (status quo'yu) düzeni bozabiliyordu. Sonraki dönemler ise, papazların veya diğer din adamlarının (misyonerlerin) dönemi olmuştur. Papazlar veya diğer din adamları peygamberlerin getirdikleri yeni düzeni korumaya ve benimsetmeye çalışmışlardır.

Luther ve Kalvin, gerçekten, 16. yüzyıl toplum yapısına göre radikal ve devrimci kalmışlardır. Ancak kimi çevrelerin (özellikle Alman prenslerinin) savunmaları ile varlıklarını sürdürebilmişlerdir (Palmer, Colton, 1965: 74,76).

Peygamberlik dönemini, 16. yüzyılda yaşayan bir din kuşkusuz ki zamanımızda etkin olamaz. Weber'in kendisinin de ifade ettiği gibi, kapitalizm egemen ve etkin bir sistem olmaya başladıktan sonra dine veya dini inançlara gereksinim göstermemiştir. Bu durumda, zamanımızdaki ekonomik ve sosyal yapıları açıklamakta dinleri neden olarak kullanmak yetersiz bir başlangıç olsa gerektir diyebiliriz. Yine de dinlerin ekonomik kalkınma ve büyümeyi desteklemesi konusundaki görüşlerimizi aşağıda sıralanan koşullar

çerçevesinde belirtmeyi uygun görüyoruz. Sonuç olarak Weber'yan açıdan dinlerin ekonomik kalkınmayı hızlandırması, yani değer ağırlıklı rasyonel davranışın olabildiğince amaca yönelik rasyonel davranışa katkıda bulunması aşağıdaki anlayış ve onun doğrultusunda geliştirilen koşullar çerçevesinde olabilir diyebiliriz.

Öncelikle kalkınma ve büyüme, insanların düşüncelerini tümüyle üretimi arttırma yolunda yoğunlaştırmaları ile sağlanabilir. Diğer her türlü faktörün sabit kaldığı hipotetik bir durumda dinler bu tür bir düşünce yapısını destekleyebiliyorlarsa yararlı olurlar diyebiliriz. Üretime yönelik düşünceyi oluşturan öğelerden dinsel olanları kalkınma ve büyümeye ancak aşağıdaki koşulların tümünü kapsamaları ve topluma sunmaları ile katkıda bulunabilirler. Bunlar;

1. Ekonomik kalkınma insanlarda gönüllü olarak deney yapma ve uygulama arzusunu uyandırır. Dolayısıyla, kalkınma için böyle bir eğitimin bireylerde var olması gerekir. Bu düşünce aynı zamanda rasyonellik kavramı ile de bağlantılıdır. Çünkü rasyonelliğin en önemli özelliklerinden birisi deney ve uygulamadır (Smelser, 1965:16,18).
2. Deney yapmak, insanlarda dünyanın ve doğanın kutsal olduğu inancıyla çelişebilir. Örneğin, doğanın kutsal olduğuna, onun düzeninin değişmez olduğuna inanılanlar, doğanın düzenini bozabilecek herhangi bir deneyi de kuşkusuz ki olumlu karşılamayacaklardır (Lewis, 1955:105). Dolayısıyla, dini öğretilerin bilim ve onun ayrılmaz parçası olan deney yapmayı desteklemesi gerekir.
3. Ekonomik kalkınma bireylerde tarafsız (rasyonel) ekonomik ilişkilerin olmasını, klan ve feodalite tipi sosyal sistemlerin olmamasını gerektirir. Çünkü bu tür sosyal yapılar, geleneksel düşünce ve yaşama olan bağlılığı pekiştirmekten başka işe yaramazlar (Lewis, 1955:18).
4. Dinler görev ve sorumluluk ilişkilerine yer vermelidir. Bu görev ve sorumluluklar, öteki dünya için önerilen bir takım görev ve sorumluluklar olmaktadır çok, dünyasal temellere dayandırılmalıdır. Bu da laik yaklaşımı gerektirir.
5. Dinler değişim yanlı olmalıdır.
6. Dinler, bilim ilerlemesi için dünyasal düzenin etkinliğine ve önemine yer vermelidir.
7. Dinler kesinlikle ve de sıkça çok çalışmanın önemi üzerinde durmalıdır.
8. Dinsel öğretiler İslam'ın ilk yıllarında olduğu gibi dürüst ve açıkça yapılan ticareti ve bunun sonucunda elde edilen karın meşru ve yararlı olduğunu pekiştirmelidirler.

Kaynakça

- BIBLE, **Fontana Books**, Collins Clear Type Press, London: 1964.
- BOULDING, Kenneth. **Beyond Economics**, Ann Arbor, Michigan University Press, 1968.
- EBENSTEIN, J., **The Great Political Thinkers**, Mc Millan, New York: 1965.
- ERCAN, Fuat. **Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik**, Bağlan, ikinci basım, İstanbul: 2001.
- ETZIONI, Amitai. **Modern Örgütler**, ODTÜ Yayını, 1971.
- GERTH, H. H., MILLS, C.W. (eds), **From Max Weber:Essays in Sociology**, Routledge and Kegan Paul, 1948.
- HİÇ, Mükerrrem. **Büyüme Teorileri ve Azgelişmiş Ülkeler**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul 1970.
- KALKAN, Ekrem. **“Max Weber Beyond the Methodenstreit: Between History and Theory”**, METU Studies in Development, 26 (1-2), 1999.
- LEWIS, A. W., **The Theory of Economic Growth**, Irwin, Homewood, Illinois, 1955.
- PALMER, R. R., COLTON, J., **A History of the Modern World**, Alfred A. Knopf, New York: 1965.
- PUGH, D. S., **Writers on Organizations**, Penguin Boks, London: 1973.
- SELZNICK, P., BROOM, L., **Sociology**, Harper and Row Inc. New York: 1963.
- SMELSER, N. Jr., **Readings on Economic Sociology**, Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey: 1965.
- ÜLGENER, F. Sabri. **İktisadi İnhilal Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, No: 55, İstanbul: 1951.
- WEBER, Max. **The Protestant Ethic and The Spirit of Capitalism**, Allen and Urwin, 1930.
- WEBER, Max. **The Theory of Economic and Social Organization**, Free Press, 1947.

